

Csille szavunk eredetéhez

Szavaink alakulása, mint ismeretes, korántsem egyenes vonalú és sablonosan egyforma, hanem nagyon is változatos és olykor szinte szeszélyes. Ennek oka nyilván az, hogy a nyelv használóját élete során sokféle tényező befolyásolja, sokféle hatás éri, és ez nemcsak használati eszközeiben, életmódjában, szokásaiban okozhat érezhető változást, hanem abban a szókincsben is, amit e hatásokat elszenvető és azokra reagáló ember használ és amivel az észlelt jelenségeket kifejezni igyekszik. A szókincs alakulása végül is igen összetett folyamat eredménye, és azt átlátni, megérteni és a valóságnak megfelelően bemutatni csak úgy lehet, ha az alakulást befolyásoló főbb tényezőket, illetve az átalakulás fontos jellemzőit ismerjük és e folyamatban az egyes szavak helyét, jelentőségét is látjuk. Ellenkező esetben, bármennyire is biztos, szilárd adatot vélünk birtokolni, kísérletünk könnyen eredménytelenül végződhet.

Mindez a szavak háttérének, életük körülményeinek fontosságát eléggé kiemeli. S ha ez valóban így van, akkor az eddigieknél talán nagyobb lehetőség adódik arra is, hogy a szavak jelentése változásának, netán eredete kibogozásához olyan tudományszakok képviselői is hozzájáruljanak, akik a szavak háttérének, az életmódnak és környezetnek felderítésében nem speciálisan nyelvészeti stúdiumaik során szereztek némi tapasztalatot. Ez a megfontolás indít minket is arra, hogy most egy szó kapcsán összegyűlt adatainkat közre adjuk.

Ez a szó a *csille*, melyet a TESz., mérlegelve az eddigi megfejtési kísérleteket, végül is ismeretlen eredetűnek minősít. Mai közszói jelentése 'szállító-kocsi bányákban, építkezéseken stb.' — melyet a TESz. 5. jelentésként vesz fel — viszonylag kései: első említése 1843-ból való. Egyéb jelentéseire viszont jóval korábbiak az adatok, így az 1. 'könnyű kocsi' első adat 1285/1358-ból való; 2. 'egy kocsihoz való rakomány' 1529-ből; 3. a 'boglya' 1559-ből és a 4. 'tutaj' pedig 1585-ből. (TESz. I, 528).

A kifejezés tájszói változatai, az ÚMTSz adatai szerint viszonylag bőségesek. Érdemes áttekintenünk a fontosabb változatokat, a jellemzőbb jelentésekkel. A *csille* alakváltozat pl. Veszprém, Moson, Győr megyéből, a Szigetközből, és a Fertő mellől ismert, és jelentése: 'kis szekér széna', 'kis rakomány valami'; a *csilye* változat Hajdú megyéből, 'kis boglya' jelentéssel; *csije*, *csijje* alakban Hajdú, Bihar megyében él, és jelentése 'kis szekér széna' vagy valami más és 'vendégoldalra rakott széna'; *csihe* változata ugyancsak Hajdú megyéből, Debrecenből ismert 'kisebb csomó széna' jelentéssel.

A szó különböző változatainak jelentései között tehát, a tájnyelvben, szinte mindenütt feltűnik a *széna*, illetve annak valamiféle egysége, rakománya (pl. boglya, kocsi). Mindenesetre mindenhol jelentkezik e két jelentés közül valamelyik: 1. kisebb szénarakás, boglya (egységnyi széna); 2. kisebb kocsi széna.

Pusztán a népnyelvi adatokat szemlélve, önkéntelenül is felmerül bennünk a gondolat: nem valamely szénafajta, fűféle-e az amit eredetileg a csille jelentett? — hiszen az, mint közös elem, mindenhol előtűnik! — netán az, amiből a széna is készült? Különösképpen akkor, ha a viszonylag korán előforduló *csillehajó* (1585), vagy éppen a *csilleszekér* összetételt vesszük figyelembe, amelyekkel kapcsolatban a TESz. is megjegyzi, hogy „nem lehetetlen, hogy — ti. a csille szó — a *csilleszekér*, *csillehajó*, összetételből vagy jelzős szerkezetből vált ki . . .” (TESz. I, 528).

Olyan szénafőről, vagy szénának felhasználható növényről viszont, melynek neve *csille*, szótáraink nem tesznek említést. Csak a *csilla* kifejezés ismert, mégpedig Szeged környékéről, és Komárom megyéből (ÜMTSz.), azonban a szó gyér adatai nem tették lehetővé eredetének és rokonságának közelebbi meghatározását. A *csille* szóval való kapcsolata fel sem merült; a TESz. is külön szóként tárgyalja az esetleges összefüggés említése nélkül.

S hogy mégis felmerülhet, azt az újabban előkerült történeti és recens adatok is alátámaszthatják. E szerint a *csilla* szó lehet a *csillének* változata, a veláris magánhangzójú *csillának* palatális párja, annál is inkább, hiszen a jelentésükben is kimutatható az egyezés: a 'fiatal hajtás, sás', vagy 'nádcsíra'.

Az adatok, melyek a fentieket egyik részről alátámaszthatják, a Komárom megyei Nagyigmádon 1818. szept. 28-án tartott kihallgatás tanúinak vallomásaiból kerültek felszínre. A kihallgatásra, melynek az lett volna a feladata, hogy a szomszédos falvak határszélén húzódó ún. Tó-ér hovatartozását biztosan meghatározza, nagy számban hívtak tanúkat az szomszédos falukból, akik vagy azért, mert azelőtt igmándiak voltak, vagy azért mert foglalkozásuk révén többször jártak a kérdéses határrészen, megbízható tájékoztatást tudtak adni a határokról. E tanúk aztán a vallomásuk igazának alátámasztására szóltak pár szót e Tó-ér hajdani használatáról, és ennek során annak növényeiről is. Eközben került sor a *csille* szó említésére.

Így az egyik tanú, a 39 éves Pados, vagy Mészáros István, aki Nagyigmádon született, de a kihallgatás idején Acson lakott — ahová 21 éves korában költözött át — megemlítette a tó növényzetéről és hajdani hasznáról, hogy „. . . még az én időmben — azaz akkor, amikor még Nagyigmádon lakott — ezen Tó-Érben aratni való nád nem termett, hanem az Hid körül ritka és gömbölyű kákó 's több tisztások, 's szélen csir-kákó; máskor is, de leginkább Vasárnap — fűzte hozzá — ezen Érben legeltetni szoktunk, magam-is — emlékezett — mint Lovász Gyerkócze számtalanszor legeltettem benne, mivel a 'Lovak a' melegségben szerettek az Érben locsolódni 's csillét enni . . .” (OL, Eszterházy es. gesztési lt., 16. cs. LXIX). Egy másik tanúnak, az ugyancsak nagyigmándi születésű de a per idején Mocsán lakó 43 éves Gombos Istvánnak szavaiból valamivel többet is megtudhatunk a fenti növényről: „Többször ezen Érben legeltettem — vallotta ő is — még akkor aratni való kákó nem termett, hanem holmi aprólékos csille, melyet is mindenkor Nagy Igmándiak marhájok által legeltettek le . . .”

Egy következő tanú, az ugyancsak nagyigmándi születésű, de szintén Mocsán lakozó 42 éves Balog István szavai is megerősítették a fentieket. Mint említette, amikor Igmándról „eltávoztam, még akkor aratni való kákó ezen Érben nem termett, hanem csak aprólékos Csille 's sás . . .” Amit azonban hozzáfűzött, az már érdekesebb számunkra, mert kitűnik belőle, hogy e csillét szénának is használták, vágták, és így korántsem lehetett az olyan apró, esetleg csak a hosszabb kákóhoz viszonyítva. Mint a továbbiakban elmondta,

e csillét „magam-is többször nyári időben mint Atyám Marháinak, mint más Szolgálatban lévén Balog Ferencz Bátyámnál, sarlóval kaszáltam, és hazahordottam, az apróbb füvet pediglen Marháinkal ettük le...” S hogy a csillét valóban kaszálni is szokták, azt a következők is ismételten megerősítették: „azt pediglen, hogy Kis-Igmándi Urak — akikkel ti. a nagyigmándiaknak volt nézeteltérése a határ felől — Marháikat ezen Érben legeltették, vagy akkoriban benne termett csillét kaszálták, vagy közt tartottak volna, ezen Érben sohasem láttam és nem is tapasztaltam...”

Néhány évvel később 1823. febr. 24-én ismét kihallgatásra került sor, amelyben részben az előző tanúkat idézték meg. Ezek lényegében megismételték a korábban mondottakat a csillével kapcsolatban is. Így pl. Mészáros István ekkor is elmondta hogy: „... a Kis Igmándi Hidon alul lévő Csillében is szabadon legeltették lovaikat...” De az új tanúk is hasonlóan emlékeztek meg a határokról és a csille legeltetéséről is. Így a 47 éves ácsi Horváth Pál is azt vallotta, hogy „ezen Érben a Kiss Igmándi Hidon alul lévő Csillében is mint Lovász Gyermekek más több Lovászokkal együtt szabadon legeltették Lovaikat, egész a' Kis Igmándi Közbirtokos Urak Rétjeik szélén, a Tó parton lévő kompolásig...”

A *csille* szó a fentiek szerint, Nagyigmándon és pár szomszédos faluban a múlt század elején közhasználatú volt, és olyan sásféle füvet jelölt, amely vizes területen sarjadt, és amelyet fiatal korában szívesen legeltettek, illetve szénának is kaszáltak. S hogy a szó elterjedéséről, jelentéséről, sorsáról még többet is megtudjunk, 1978-ban egyik gyűjtő utunk során időt szakítottunk arra is, hogy a helyszínen is megérdeklődjük a szükségeseket. Az ekkori kiszállásunk alkalmával három faluban akadtunk még e szó nyomára: Kis- és Nagyigmándon, azonkívül Tárkányban. A szó már korántsem volt közkeletű, a fiatalabbak, sőt a középkorúak sem ismerték e jelentésben, az öregek közül is néhány, csak olyan, akinek életkörülményei úgy alakultak, hogy a történeti adatokban említett mocsaras réten megfordult, és ott pl. legeltetett, vagy szénamunkát végzett. Jó példa lehet erre a kisigmándi 87 éves Pócze Lajos és családja. Míg az idős ember a szót és a vele jelölt növényt, valamint annak hasznát is kitűnően ismerte, 63 éves lánya, Padócz Lászlóné sz. Pócze Juliánna, már csak *csádé* néven ismerte a növényt és alig tudott valamit hasznáról. Egy másik kisigmándi lakosnál a 88 éves Szeder Istvánnál is hasonló volt a helyzet: míg ő jól emlékezett a szóra, 43 éves lánya és annak családja egyáltalán nem ismerte a fenti jelentésben. De hasonló volt a tapasztalatunk a másik két faluban is.

Ami a szó alakját illeti, a rá emlékezők *csille*, *csillefű* néven ismerték, de emlékeztek *csilla*, sőt *silla* alakra is. Igaz, hozzáfűzték, hogy ez utóbbi formában ritkán használták. De a növénynek más neve is ismert: *káka*. Ma viszont a növény legelterjedtebb neve e falvakban is: *csádé*. A fiatalok csak e néven ismerték.

E csillefű, vagy csádé egyébként megtermett minden vizenyős helyen; a fenti falvakban főleg Nagyigmánd és Kisigmánd között húzódo ér mentén, mely határu is szolgált, sarjadt bőven. Fiatal korában szívesen legelte az állat, s ilyenkor kaszálni is szokták, vagy zölden ették, vagy szárítva szénaként. Ha viszont megerősödött, már csak alomnak szokták levágni. Ha jól felnőtt, nyárvégén, ősszel sarlóval is szokták szedni, és megfelelő szárítás után az erős csádészálat kötélnek tekerték, mivel pl. gabonát lehetett kötni. De szép hosszú szálát szokták nád, vagy zsup helyett a tetőre is rakni fedésnek. Nem volt olyan tartós, mint a nád, de kb. annyi ideig megmaradt, mint a zsup.

Kötés előtt viszont nem volt vele annyi dolog, mint a zsupkésztéssel. Csak ősszel, az ér mellett sarlóval meg kellett szedni s kötélbe kötni.

Az emlékezet mindenesetre igazolta azt a hasznát, amit a történeti adatokból megtudhattunk, sőt kiterjedtebb felhasználásról is értesülhettünk. Mint láttuk, a falvakban élt a szó *csilla* változata is, mely néven a növényt máshol is ismerték. Ezek a változatok egyébként csatlakoznak ahhoz az előfordulási helyhez, amelyet Komárom megyéből ismerünk. A változatokat egyébként történeti adatokkal is bővíteni tudjuk.

A Nyitra megyei Vecsén 1756. szept. 14-én tartott határperben az egyik tanú, a 38 éves tarnóci Meleg András említette, hogy a kérdésben lévő Maksa „Tónak Vág felé terjedő Eriben az Nacsilla le kaszáltatott — és füzte hozzá — azt onnan tudja jobban a Tanu, mivel magha is ollyatin le kaszált Nacsillát, onnand hordott . . .” (OL, Inqu. Jur. T. T., 17/1171). S hogy a szó felől semmi kétségünk ne legyen, el kell olvasnunk a „De eo utrum” megfelelő kérdését, melyből világossá válhat, hogy valóban nádcsilláról esett szó, hiszen azt tudakolták, hogy igaz-e, hogy azelőtt a Maksa tóban „Nád is lévőlt, és csak két esztendőtil fogva az nagy szárazság miatt” tűnt el annyira a víz, hogy a fiatal nádat — a nád-csillát — kaszálni is lehetett?

Ezt a növényt tehát, amelyet Nagyigmánd környékén *csillének*, illetve *csillának* neveztek, jellegzetes vízi növényként ismertek, melyből zsenge korában szénát is készíthettek. Úgy tűnik, éppen ez a tény szolgálhatott a későbbi jármű — elnevezés alapjául. A vizes helyről ugyanis, ha le is kaszálták a füvet, és esetleg meg is szárították, csak nehezen, speciális módon tudták kihordani: csak kézzel felnyalábolva, vagy kisebb könnyű szekérrel, mely nem süppedt úgy el a sárban, mint valamely nehéz teherhordó alkotmány. Gyakran a nádat is úgy hordták ki, posványos helyekről, amint arra pl. a Komárom megyei Ekecsben 1733. jan. 10-én tartott per egyik tanúja, az 55 éves Ns. Lénárd Mihály is megemlékezett: A „Nagy megyeri Lakosok megh íget házoiknak fölállittására nézve Ekecsiektül az ollyatin Nádat — mint amit ti. fedésre használni lehetett — egiszben megh vették és kit gázolva, kit hajón ki hordották a' szározra . . .” (OL, Zichy 127/168). De a Pozsony megyei Kisfaludon tartott határper egyik tanúja, Pataky György is elmondta, hogy a falu melletti „Kühidfün” „Kis-Faludi Uramék Marhájokkal Szekerekkel az posványosság miatt által nem járhattak . . .” (OL, Proc. Tab. 4/2540). Vagy a Hont megyei Kiskeszi és Szekeresd között az út, amint azt az 1780. május 2-i per tanúi elmondták, vizenyőssége miatt nehezen volt járható. S amint az egyik tanú a 70 éves Révai Pál megjegyezte: „természet szerént tiszta posványos hely lévően nagy veszedelemmel azon által mehetnek a Szekerek; sőt — hangsúlyozta — terhes Szekerek arra nem is járnak . . .” (OL, Proc. Tab. 4/5600).

Nos, hasonló lehetett a helyzet azokon a posványos, vizes helyeken is, ahol a csille tenyésztett: a szokásos paraszti szekerekkel a lekaszált fűért nem mehettek be. Így aztán vagy ölben kézben hordták ki, ami nagyon fáradságos és gazdaságtalan lehetett. Jóval célszerűbb volt hajóval, ami még nem is olyan régen egy fából vájt fatörzsből készült, és amit árvizes vidéken, még századunkig is használtak sáros utakon, teherhordásra, így többek között szénahordásra is. Az pedig természetes, hogy az olyan mocsaras helyen, ahol a csille is megnőtt, a sáron húzott hajó a lekaszált fű, vagy elkészített széna szállítására is megfelelt.

De hordhatták a füvet kerek járművel is, ha az könnyű volt, és a teher sem nagy, amit rásraktak. S ez annál is inkább elképzelhető, mert a sásfüvet

is csak úgy tudták megkaszálni, ha a víz lehúzódott róla és a földje is kissé megszikkadt. A sáros föld és a sásnak szívós, szétágazó gyökérzete, mely a kaszás embert megtartotta, elbírhatta a könnyű szekér viszonylag könnyű súlyát is, még ha a szekeret meg is rakták. Így a vizenyős területek, rétek egyik fontos szállító-eszközévé válhatott a könnyű szekér, melynek e helyeken talán legfontosabb feladata volt a széna rétről való kihordása, illetve szállítása. E szekérnek éppúgy, mint a fent említett hajónak, a nevéhez is kapcsolódhatott a *csille* név, és így „nem lehetetlen — amint azt a TESZ is megállapította — hogy a *csilleszekér*, *csillehajó* összetételből, vagy jelzős szerkezetből vált ki” e jármű neve.

S hogy ez megtörténhetett, azt alátámasztani látszik az is, hogy éppen e vidéken vezetett keresztül az a fontos kereskedelmi út, amely az ország központját és fővárosát nyugattal összekapcsolta, és ez út mellett az a falu, amelynek a magyar közlekedési eszközök fejlődésében, ha hinni lehet az adatoknak, különös szerep jutott. Itt feküdt ugyanis az a Kocs, melyről hihetőleg a könnyű kocsi is nevéet kapta. Ha pedig e vidéken oly jelentős volt a kocsikészítés, hogy a kocsi egyik változata a nevét is itteni helységről kapta, akkor elképzelhető, hogy a kitűnő kocsikészítők másfajta járművek készítéséhez is értettek, olyan jármű előállításához, mely eltért az eddigi formáktól és nevét is helyi kifejezésről kapta. E kifejezés pedig a *csille* volt, mely eredetileg növényt jelölt, majd a mocsári növénynek, ha lekaszálták, praktikus szállítóeszközét, illetve azt a mennyiségű füvet, szénát — majd bármi mást — amit a járművön szállítottak.

Egyébként a szónak több változata is élt, amint azt az egyes szótári adatok is mutatják. (M. Okl. Sz. 118—129; EtSz. I, 1054—1055, 1179). E változatok némelyike újabb adataink szerint is a szó jelentése alakulásának egy-egy fokozatát is érzékeltetni tudja. Ezekből említenénk most két példát, amelyek mintegy a határeseteket mutatják. A Pozsony megyei Kisfaludban 1768. december 15-én tartott határperben említették pl. azt a határjelet, „a'mellyet Csölyye örvényeinek neveztek” és amely hihetőleg ugyancsak a fenti vízinövényről kapta nevét. (OL, Processus Tab. 4/2540). Ugyanakkor a Komárom megyei Tatán 1803-ban az egyik földesúri irat szerint a tataiaknak a kérdéses helyen szénájuk „talán egy vagy két apró csülle forma szekérré való terem . . .” (OL, Eszterházy cs. tatai lt., 79 cs/X). A népnyelvben tehát a változatok jelentésének alakulása is megfigyelhető.

Köznyelvi szóként viszont a *csille* változat állandósult, az a szó amely a fontos kereskedelmi útvonal mellett fekvő kocsi-készítő faluban is élt, és amelynek így a legnagyobb esélye volt arra, hogy szélesebb körben is elterjedjen. Mai közszoji jelentését pedig akkor nyerhette el, amikor a múlt század elején meginduló nagyobb ütemű gazdasági fejlődés során az építkezéseknek és a bányáknak elengedhetetlen segítőjévé vált a keskenyvágányú vasutak gyors és könnyű szállító-kocsija: a csille.

TAKÁCS LAJOS

Zur Herkunft des ung. Wortes *csille* 'Förderwagen'

von LAJOS TAKÁCS

Die heutige umgangssprachliche Bedeutung des Wortes *csille* ist: 'Förderwagen in Bergwerken und an Baustellen'. Diese Bedeutung ist aber ziemlich jung, sie kommt das erste Mal 1842 vor. Andere Bedeutungen dieses Wortes sind aber viel älter: sie stammen

aus dem 13. bzw. 16. Jahrhundert. Für diese ist es charakteristisch, daß alle mit dem Heu zusammenhängen: die Bedeutung ist entweder 1. 'kleinerer Heugaufen, Feime' oder 2. 'kleinerer Wagen Heu'. Und wenn wir auch hinzufügen, daß dieses Wort in den frühen Angaben auch in den Zusammensetzungen *csillehajó* 'etwa Heuschiff' und *csille-szekér* 'etwa Heuwagen' vorkommt, stellt sich sofort die Frage, ob das Wort *csille* eine Art Heu oder Gras bezeichnen konnte.

Die Bedeutung 'Gras, Pflanze' des Wortes *csille* ist in unseren Wörterbüchern nicht belegt; es gibt nur das Wort *csilla* in der Bedeutung 'junges Schiff', 'Rohrsproß'.

Mit historischen Angaben kann aber die Bedeutung 'junges Schilf' des Wortes *csille* bewiesen werden. In Nagyigmándi (Komitat Komárom) haben mehrere Zeugen — die aus verschiedenen Nachbardörfern stammten — während der Verhöre in den Jahren 1818 und 1823 erwähnt, daß sie das mit diesem jungen Schilf (ung. *csille*) bewachsene Gebiet nicht nur als Weide sondern auch als Wiese gebraucht haben, d. h. sie haben das Schilf, solange es noch jung war, für Heu abgemäht. Es ist uns gelungen, dieses Wort während der Sammlung 1978 außer Kisigmánd auch Nagyigmánd und in Tárkány zu finden. In diesen Dörfern werden aber auch die Varianten *csilla* und *silla* bzw. das Wort *csádé* in selber Bedeutung gebraucht.

Wie es sich herausstellte, hat dieses Gras an naßem, sumpfigen Gebiet gediehen, wohin man mit schwerem Bauernwagen ohne Gefahr des Versinkens nicht hinfahren konnte. So wurde das abgemähte Schilf (ung. *csille*) entweder in der Hand vom sumpfigem Gebiet weggetragen oder man mußte ein leichteres Fahrzeug bauen. Dazu konnte der zweirädrige, kleine Karren dienen, der auf der sumpfigen Wiese nicht versunken ist und deswegen ein charakteristisches Fahrzeug — ung. *csille-szekér* — auf den sumpfigen Gebieten geworden ist. Der Grund der Benennung war also die ehemalige charakteristische Ladung des Karrens.

Die Verbreitung des Wortes als Fahrzeugbenennung konnte auch dadurch gefördert werden, daß durch dieses Gebiet der Weg führte, an dem auch das Dorf Kocs lag, wovon eine leichtere Art des Wagens den Namen *kocsi* 'etwa: in Kocs hergestellt' bekam, gerade infolge des ausgezeichneten Wagenbaus. Wir können annehmen, daß die Kenntnisse der Bewohner auf dem Gebiet des Wagenbaus die weitere Differenzierung der Transportmittel gefördert haben — entweder direkter oder indirekter Weise. Das kleine, zweirädrige Fahrzeug, daß früher das zweckmäßige Transportmittel der sumpfigen Gebiete war, wurde auch auf anderen, schwer gangbaren Gebieten gebraucht und es ist besonders in Bergwerken und an Baustellen wichtig geworden, und zwar so, daß es auch weiterhin *csille* benannt wurde.